

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

CİLT : XL

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

TERTİP HEYETİ
PROF. DR. SÜLEYMAN HAYRİ BOLAY
DOÇ. DR. RECEP KILIÇ

ISBN: 975 - 482 - 492 - 4

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

TAKDİM

Ülkemizde bir türlü anlam veremediğim tuhaf alışkanlıklarımızdan birisi de, alanında temayüz etmiş ve değerli hizmetler vermiş insanların öldükten sonra takdir edilmeleri, ne büyük değer olduklarının ancak o zaman farkına varılması hadisedir. 35-40 yıl hizmet ettikten sonra aktif hayattan çekilen nice değerler bir köşede unutulur; öldükten sonra birden hatırlanır ve büyük hizmetler yaptığı anlatılır, nadiren de olsa adına armağan dediğimiz yayınlarla hakkı teslim edilmeye çalışılır.

Sonuçta kendisi ile ilgili hiçbir şey yapılmayanlara göre bu da olumlu bir davranıştır. Gecikmeli de olsa, bir hakkın teslimi olması açısından olumlu bir davranış olarak değerlendirilebilir.

Şüphesiz olması gereken, bu müstesna şahsiyetlerin, hayatta iken kendileri ile ilgili bu değerlendirmelerin yapılmasıdır. Gelenek bu istikâmette oluşursa herhalde çok daha isabetli olur.

Olması gerektiğini ifade ettiğimiz bu üslubun güzel bir örneği elimizdeki kitapla verilmektedir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 40 yılı aşkın öğretim üyesi ve yönetici olarak hizmet veren Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, dostları ve öğrencileri, bir vefa örneği olarak emek mahsulü bu eseri meydana getirdiler. Prof. Öner'i değişik yönleri ile, özellikle felsefe alanında ülkeye yaptığı ve yapmaya devam ettiği hizmetleri ile unutulmazlar arasına soktular. Şifahi ifade ve övgüler uçar gider, ama yazılı dökümanlar nesilden nesile intikâl eder, sonsuza dek bâki kalır.

Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, eski ve yeni öğrencileri onu çeşitli yönleri ile değerlendirdiler ve sonuçta felsefi ağırlıklı ve muhtevalı bir eser ortaya çıktı. Bu eserin yıllarca hizmet verdiği İlahiyat Fakültesi yayınları arasında yayınlanması en uygun yoldu. Nitekim öyle oldu; Üniversitemizin onayı ile eser elinize ulaşmış oldu. Bu ilgi ve yaklaşımı dolayısı ile Sayın Rektörümüze ve Üniversitesi Yayın Komisyonu ile Yönetim Kurulu Üyelerine şükranlarımı sunarım. Baskıyı gerçekleştiren Üniversitemiz matbaasının değerli yönetici ve çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim.

Yeni ve olması gereken bir gelenek oluşturması dileği ile okuyucuya saygı ile sunulur.

*Prof. Dr. M. Sait Yazıcıoğlu
Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dekanı*

PROF. DR. NECATİ ÖNER'E SAYGI!

Osmanlının en büyük şâiri kabul edilen Bâkî

*Kadrini seng-i musallâda bilip ey Bâkî
Durup el bağlayalar karşına yârân sâf sâf!*

diyor. Koca Bâkî bile zımnem, hayatta kadrinin iyi bilinmediğinden şikayet ediyor. Ferid Kam da:

*Sağlığında nice ehl-i hünerin
Bir tutam tuz bile konmaz aşına
Evvel ânu öldürürler acından
Sonra bir Türbe dikerler başına*

diyerek insanların kadir bilmezliğinden, kıymetleri heba etmelerinden, nankörlükten ve vefasızlıktan şikayet etmektedir.

Başka toplumlar nasıldır? Bilmem, ama bizim toplumumuzda vefasızlık ve kadirbilmezlik eskiden beri şikayet edilecek kadar yaygın sayılır.

Daha erken dönemlerde Üniversitelerimizde büyük hizmetler görmüş çok değerli hocaların adına çıkarılan armağanların büyük bir kısmı, onların vefatlarından sonra çıkarılmıştır. Armağan edilen değerlerin haberi olmadıktan, vefalılığın hazzını tatmadıktan sonra, armağanın değeri ne olacaktır?

İşte bu düşüncelerle Prof. Dr. Necati ÖNER hocamızın yarım asra varan hasbî (karşılıksız) hizmetlerinin hatırlanmasına vesile olması için bir "Armağan Kitabı" hazırlamayı düşündüm. Bana Doç. Dr. Recep KILIÇ her bakımdan yardımcı oldu. Türkiye'deki 70 kadar seçkin felsefeciyeye ve hocanımdan diğer bazı dostlarına haber verip yazı istedik. Hepsini memnuniyetle katılabileceklerini söyledi. Fakat bir kısım arkadaş, mazeretleri sebebiyle katılamadı. Zaman ayırıp çok değerli yazılar gönderen arkadaşların hepsine kalbî teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunarım. Neticede hocamıza lâayık kalıcı, muhtevalı büyük bir kitap meydana geldi.

Kitabın yayımlanması için Gazi Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Enver Hasanoğlu alâka gösterdi. Üniversite adına yayımlayabileceğini söyledi. Fakat Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, 'bu kitabı neşretmek bize düşen bir vazifedir' diye kitaba el koydu. Derhal Rektör Sayın Prof. Dr. Günal AKBAY ile görüşüp karar çıkarttı. Sayın Dekana ve Sayın Rektör AKBAY'a da bu sıcak alâkadan dolayı teşekkür ederim. Her bakımdan örnek bir hareket ve örnek bir kitap oldu. Bu, muhterem ÖNER'e, lâyük olduğu saygının küçük bir nişanesidir. Nice nice yıllara!... Derin saygılarımızla...

Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY

İÇİNDEKİLER

Sayfa

HAYATI, ESERLERİ VE HAKKINDA YAZILANLAR

Araş. Gör. İsmail KÖZ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Biyografisi</i>	3
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER ile "Düşüncelerinin Gelişim Seyri" Üzerine Yapılan Mülakat</i>	9
Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY, <i>Felsefe Yapmak ve Necati ÖNER</i>	15
Prof. Dr. Afşar TİMUÇİN <i>Hocamız Necati ÖNER</i>	21
Prof. Dr. Bilal DİNDAR <i>Felsefeyi Sevmek</i>	23
Prof. Dr. Şahin YENİŞEHİRLİOĞLU <i>Kendimle Sesli Bir Konuşma</i>	27
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Sosyal Yönü</i>	35
Prof. Dr. Necmettin TOZLU <i>Felsefeyi Güzelleştiren Adam</i>	39
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Hürriyet Anlayışı</i>	45
Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI <i>Örnek Bir İnsan Hocam Prof. Dr. Necati ÖNER</i>	79
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ÇÜÇEN <i>Mantığın Kaynağı Problemi</i>	83

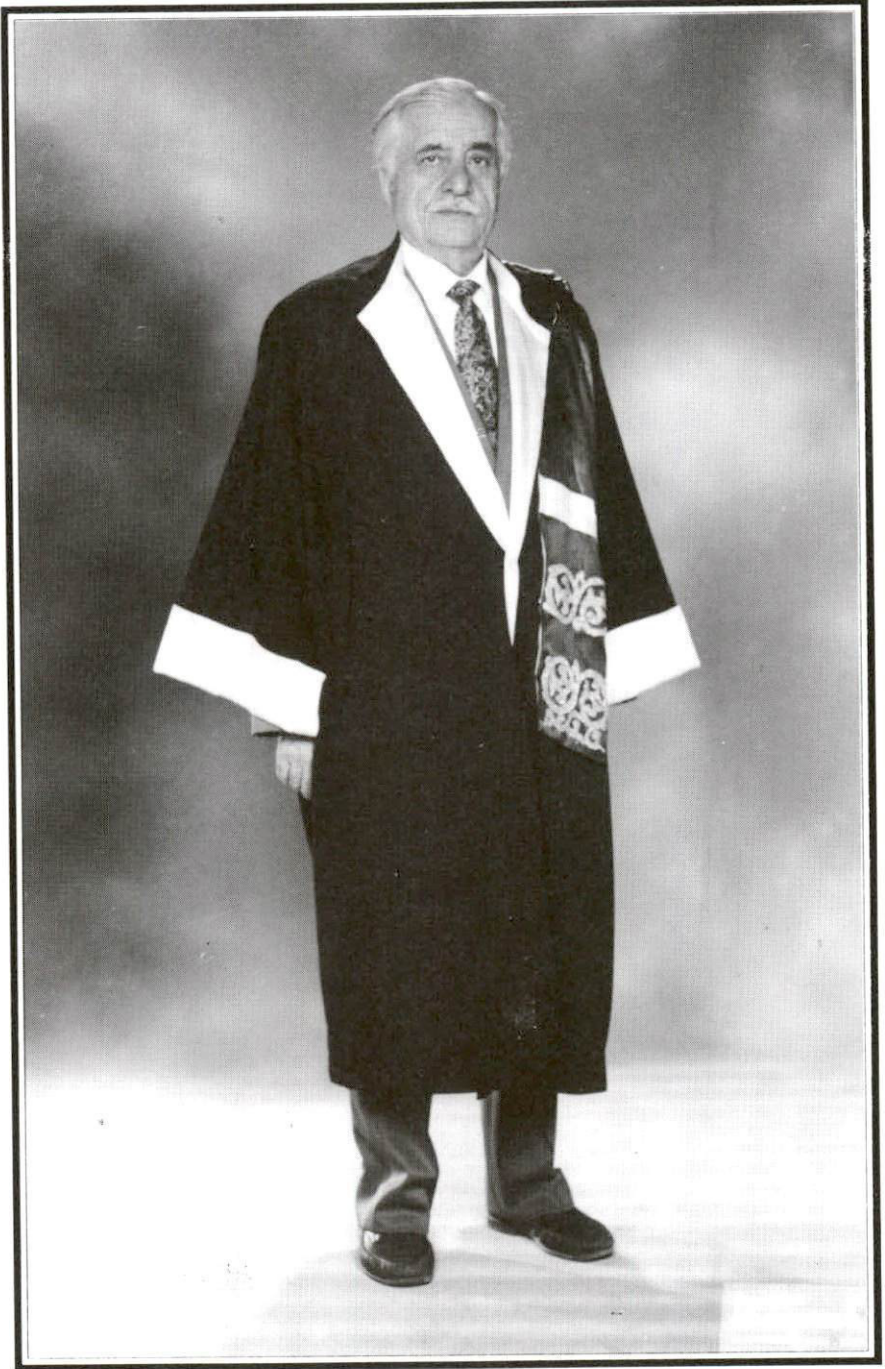
SİSTEMATİK FELSEFE İLE İLGİLİ YAZILAR

Prof. Dr. Teo GRÜNBERG <i>Bilgi Teorisi ve Gettier Problemi</i>	97
Prof. Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL <i>İletişim Bağlamında Mantık ve Dil</i>	105
Prof. Dr. Teoman DURALI <i>Tarihin Dayanılmaz Ağırılığı</i>	117

VII

Prof. Dr. Doğan ÖZLEM <i>Felsefi Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik</i>	127
Prof. Dr. Hüsameddin ERDEM <i>Allah'ın Varlığının Delillerinin Kur'anî Temelleri</i>	147
Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN <i>Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım "Temelcilik" ve "İmancılık"</i>	157
Doç. Dr. Hakan POYRAZ <i>Ahlaki Özgürleşmenin Önündeki Bir Engel Olarak Fanatizm</i>	177
Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM <i>Düşünce Özgürlüğü Üzerine</i>	189
Doç. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN <i>Edebiyat İle Felsefe İlişkisi Üzerine</i>	195
Doç. Dr. Ayhan BIÇAK <i>Tarihin Yapısı ve Kültür Bilimlerindeki Rolü</i>	205
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Din Öğretimini Temellendirme Problemi</i>	215
Yrd. Doç. Dr. Şahin FİLİZ <i>İslam Felsefesinde Tanrı Anlayışı Karşısında Bireyin Konumu Problemi</i>	223
Dr. Münir DEDE <i>Kapalı Toplum ve İlk İnanışlar</i>	243
J. Ronald ENGEL (Çeviren: İbrahim ÖZDEMİR) <i>Sürdürülebilir Kalkınma Ahlakı</i>	255
FELSEFE TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Ömer Naci SOYKAN <i>Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi</i>	271
Prof. Dr. Mehmet BAYRAKTAR <i>Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının İslâmî Kökenleri</i>	291
Doç. Dr. Nurten GÖKALP <i>Beden-Zihin Etkileşimi ve Popper İle Eccles</i>	301
Yrd. Doç. Dr. Ülker ÖKTEM <i>Descartes'da Bilginin Kesinliği Problemi</i>	311
Yrd. Doç. Dr. Emel KOÇ <i>J.P. Sartre Felsefesinde "Ben-Başkası-İletişim" Problemi</i>	333
BİLİM TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mübahat Türker-KÜYEL <i>"Ulemâ-i Kiram" ve "Tafra-Tehille"</i>	351

Prof. Dr. Esin KAHYA <i>Erzurum'lu İbrahim Hakkı</i>	371
Prof. Dr. Hüseyin AYDIN <i>Kusta B. Luka ve Ruh İle Nefs Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı</i>	387
Doç. Dr. Remzi DEMİR <i>Takiyüddin İbn Maruf'un Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uygulaması</i>	403
Doç. Dr. Melek DOSAY <i>Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin "Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz" Adlı Eseri</i>	425
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR <i>Kemâlüddin el-Fârîsi ve Tenkih el-Menâzır Adlı Kitabı</i>	433
KÜLTÜR HAYATI İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mehmet AYDIN <i>"Türk Müslümanlığı" Üstüne Bazı Düşünceler</i>	445
Prof. Dr. Şafak URAL <i>Demokrasi Kavramı, Toplumsal Değerler ve Birey</i>	451
Prof. Dr. Muammer C. MUŞTA <i>Sekülerleşme Laiklik Demokrasi ve Eğitim</i>	461
Doç. Dr. Mehmet AĞÜN <i>1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar</i>	475
Yrd. Doç. Dr. Uğur Köksal ODABAŞ <i>Rıza Tevfik ve Felsefesi</i>	499
Dr. Yaşar KALAFAT <i>Horasan Eri Olarak Bilinen Anadolu Yatırları-I</i>	511

PROF. DR. NECATİ ÖNER

***FELSEFE TARİHİ İLE
İLGİLİ YAZILAR***

HEGEL SİSTEMİNDE TARİH FELSEFESİ

Betimleyici-Eleştirel Bir Giriş

*Prof. Dr. Ömer Naci SOYKAN**

**"İnsan, eğer düşünmüyorsa özgür değildir;
çünkü o zaman o, bir başkasına göre davranır."¹**

1. Genel Çizgileriyle Sistemin Yapısı

Tarih görüşünün, Hegel felsefesinde, onun sisteminin bütününi temsil edici bir niteliği vardır. Her şeyi, bütün bilgiyi kapsama savında olan bu sistem, biri doğa, diğeri kültür veya tarih dünyası olmak üzere, her biri kendi içinde bütünlüklü iki ana bölümde ortaya konur. Ancak bu bölümlere, onun "varlık öğretisi"ni "doğa felsefesi" ve "tin felsefesi" olarak birlikli bir tarzda ele alışında da görüldüğü gibi, yalnızca bilgi bakımındandır (epistemolojik); doğa ile tin dünyası arasında varlıksal (ontik) bir ayrım yoktur. Esasen Hegel'de, tıpkı daha önce Schelling'de olduğu gibi varlık ve düşünme ilkece birdir.² Hegel, dünya tarihini, en uzak çevreden, her yönden merkeze doğru gelen bütün kuvvetlerin merkezde toplandığı mimari bir yapı olarak görür. Zaman ve yer bakımından en uzak çevre Uzakdoğu, merkez Avrupa'dır. Sistemin sağlam, bütünlüklü, tamamlanmış, kapalı bir yapıda olması, onun bir yönünü ya da bu yön içindeki tekil bir sorunu ele almak isteyen biri için, önce onu bütünlüğüyle göz önüne koymayı istemek, neredeyse bir zorunluluk olur.

Buna göre biz de Hegel'in tarih görüşünü anlamaya yönelik niyeti-mizle onun felsefesinin bütününe, bu bütünün âdeta simgesi olmuş, şiir biçiminde yazılmış, onun şu ünlü savsözüyle girmek istiyoruz: "Ne akıl-

* Mimar Sinan Üniversitesi Felsefe Profesörü.

1. Hegel, G.W.F., Werke 12, Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, S.521, Suhrkamp 1976.

2. Schelling-Hegel karşılaştırması için "Postmodern Tartışmanın Neresindeyiz?" (Türkiye'den Felsefe Manzaraları 1 içinde. Üçüncü baskı: Küyerel Yayınları, 1998) başlıklı yazımız ile "Kuram-Eylem Birliği Olarak Sanat. Schelling Felsefesinde Bir Araştırma" (Kabalıcı Yayınevi 1995) adlı kitabımıza bakılabilir.

sal ise o gerçektir/ Ve ne gerçek ise o akılsaldır.³ Burada geçen "akıl" kavramı, "tin" ("Geist"), "töz" ("Substanz"), "ide" kavramlarıyla birlikte yaklaşık aynı anlamda olmak üzere, yerine göre birinin, yerine göre diğerrinin kullanıldığı, insanı, insanın içinde bulunduğu doğa dünyasını ve kültür dünyasını, yani tarihi varlık alanını, kısacası, her şeyi oluşturan, her an yönlendiren-yöneten bir temel varlık, tasarlayan-eyleyen-düşünen-bilinçli özne olarak metafizik bir ilkedir. Hegel, aklın, düşüncenin (nous) dünyayı yönettiğini ilk kez Anaxagoras'ın söylediğini belirtir. Ancak düşüncenin tinsel gerçekliği yönetmesi gerektiği bilgisine insanın ilk kez şimdi, yani kendisiyle vardığını öne sürer.⁴ Anaxagoras'ta nous pek ince de olsa yine de maddi bir şeydir ve maddi dünyayı yönetir. Fakat Hegel'in tinsel gerçekliği yönettiğini söylediği düşüncenin kendisi de tinsel bir şeydir ve maddi olanı da kendisinden çıkarır ve yönetir. Bu yönetme sınırlayıcı değil, tersine açıcı, geliştirici, ilerletici, özgürlüğe ve bilgiye götürücü tarzdadır. Bu ilke, dinsel anlamda Tanrı'dan başka bir şey değildir. Esasen dine, ahlâksallıkla bir tuttuğu dinselliğe sisteminde üst bir yer vermiş olan Hegel'in kendisi, "felsefenin sanki dinsel hakikatleri anımsamaktan çekiniyor olması veya çekinmiş olması ve bunlara ilişmemesi kuruntusundan kaçınmak"⁵ ister. Kant'ın "Tanrı" kavramını kullanmaktan olabildiğince çekinmiş olması, onun yerine çoğu kez "doğa" kavramını benimsemesi karşısında, Kant sonrası Alman İdealizmi'nde, özellikle de bu idealizmin iki büyük filozofu Schelling ve Hegel'de bu çekince büsbütün bir yana atılmıştır. Hegel'e göre, "akıl dünyayı yönetiyor" demek, "Tanrı dünyayı yönetiyor" demektir.⁶ Akılsal olan tanrısal olan olduğu gibi, aynı zamanda iyi olandır: "Bu iyi olan, bu akıl, kendi en somut tasarımıda Tanrı'dır. Tanrı dünyayı yönetir; onun yönetiminin içeriği, onun planının gerçekleşimi dünya tarihidir. Bunu felsefe kavramak ister."⁷ Hegel'in kavramak istediği bu gerçekleşim, tin'in ya da Tanrı'nın kendini dünya olarak açıklamasıdır. Böyle bir Tanrı da "Oğul-Tanrı" olarak kendisini dünyada gösteren, İsa olarak insanların arasına katılan, böylece insanların onu görmesini, bilmesini sağlayan Hıristiyanlığın Tanrı'sından başka bir şey değildir: "Hıristiyan dininde Tanrı, kendisini açık kılmıştır. Bu şu demektir: O, insana, kendisinin ne olduğunun bilinmesini vermiştir; öyle ki o, bir kapalı şey, bir giz değildir artık. Bu olanakla, bize Tanrı'yı bilmek, bu amaçla olan görevi üstlenmek yükümlülüğü düşer."⁸ Bu sözlerinden Hegel'in bir teoloji yaptığı belki sanılabilirdi; ama bu tümüyle doğru olmazdı. Onun felsefesi, dini, daha doğrusu Hıristiyan inancını kendisine temel almakla bir teoloji değilse de onun kendi

3. Hegel, Werke 7, Grundlinien der Philosophie des Rechts, S.24, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1975.

4. Bkz. ———, Werke 12, S.529.

5. ———, Werke 12, S.27.

6. Örneğin bkz. Hegel, Werke 12, S.27, 40, 53.

7. a.g.y., S.53.

8. a.g.y., S.27.

değişikle, Tanrı'nın haklı çıkarılması demek olan bir "theodizze"dir: "Dünya tarihinin bu gelişme-süreci ve tinin gerçek oluşu olması, tarihin değişen oyuncularında - bu, gerçek *theodizze*dir, Tanrı'nın tarihte haklı çıkarılmasıdır."⁹ Ancak bu "Tanrı'nın haklı çıkarılışı" ("theodizze") kavramı, yine de Ortaçağ'ın kutsal sözlerin akılla doğrulanması anlamındaki skolastik düşünceden ayrıdır. Çünkü Hegel felsefesinde kutsal metinlerden hareketle, onlarda söylenenlerin akıl yoluyla doğrulanması tarzında bir eğilim bulunmaz. Eğer öyle bir inancın (dogma) sözü ediliyorsa, bunun kanıtlanması diye bir kaygı yoktur; o mutlak hakikat olarak görülür. Hegel'in sözünü ettiği, dünyanın kendisinin, Tanrı'nın açınımı olarak tanrısal planın gerçekleşmesi, hakikat olması anlamında Tanrı'nın haklı çıkarılması, aynı zamanda dünyanın iyi olduğunun gösterilmesi demektir. O, dünyanın iyi olduğu konusunda tıpkı Leibniz gibi düşünür. Hatta Hegel, Leibniz'in denemesini, kötünün dünyada kavranması, düşünen tinin kötü ile uzlaşmak zorunda kalması sonucunu vermiş olmakla yeterince başarılı bulmaz.¹⁰

Aklın tamamen özgürce kendi kendisini belirleyen düşünme olduğunu söyleyen Hegel, akıl-dünya bağıntısını şöyle dile getirir: "Aklın kendi kendisinde *belirleniminin* ne olduğu sorusu, aklın dünya ile ilgi içinde alınması bakımından, dünyanın son ereğinin ne olduğu sorusuyla örtüşür."¹¹ Dünyanın son ereği, aklın planında vardı; yoksa bu, böyle bir tanrısal plan olmazdı. Bu planın uygulanması, yani aklın kendini dünyada açması ve bu açınımın gelişmesi üç basamaklı, diyalektik bir süreçtir. Sözü fazla uzatmamak için, bu süreci biraz serbest bir dilegetirimle kısaca özetlemek istiyoruz.

Evrensel akıl, en başta, kendi kendisiyle özdeş, kendi içinde hiçbir çelişkisi olmayan kapalı bir olabilirliktir. O, kendi kendisinde, kendi içindedir. Bu, tez durumudur. İkinci durumda, olanaklarını bilmek için, açılmaya, gelişmeye başlayan akıl, kendisini, kendisinden oluşturduğu doğa olarak kendi dışına, karşısına koyar. "Doğa, *başka-olanın* biçiminde kendisini ide olarak meydana getirdi."¹² Ancak evrensel ilke, böylece, doğada kendisine çelişik bir duruma düşmüş, kendi karşıtı, *başkası* olmuş, kendisine yabancılaşmıştır. Çünkü akıl, doğada bilinç-olmayan maddi bir şey olmuştur. Burada, temel ilkenin diğer baş özellikleri olan özgürlük, *birlik*, *kalcılık* da yoktur. Doğada kalıcılığın olmamasıyla tek tek nesnelerin oluşu ve bozulduğu kastedilir. Bu, antitez durumudur. Aklın dünyada açılma, gelişme sürecinin üçüncü aşaması olan sentez durumuna gelince: Akıl ilkin kendi kendisinde kapalı olabilirliktir, ama "gerçek" (real) de-ğil-

9. a.g.y., S.540.

10. Bkz., a.g.y., S.28.

11. a.g.y., S.29.

12. ———, Werke 9, Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften II, S.24, Suhrkamp 1978.

dir; sonradan doğada "gerçek" oldu, ama bilinçten yoksun madde olarak, kendisiyle çelişen, kendine yabancı olarak. Bu çelişki, şimdi insanın ve kültürün dünyasında ortadan kalkacak. Çünkü burada akıl, bir yandan doğada olduğu gibi "gerçek" olacak, hem de "kendisi için" olan bir gerçeklik; doğa aşamasındaki gibi "kendi özü dışında" olan bir gerçeklik değil. Öte yandan akıl, bu insan ve kültür dünyasında bilinç, birlik, *süreklilik*, *özgürlük* gibi kendi temel özelliklerine sahip olarak artık kendine yabancı olmayacak.¹³ Böylece felsefe, bu diyalektik yönleme ve kendi nesnesine uygun olarak üç bölüme ayrılır. Birincisi, aynı zamanda varlıkbilim veya *metafizik* olan, kendisinin kendi varlığındaki ide'yi inceleyen *mantık*, ikincisi kendisindeki başka-varlığı araştıran *doğa felsefesi*, üçüncüsü kendisinin kendi başına ve kendisi için olan varlığı bilen tin *felsefesidir*.

Felsefenin bu üçüncü bölümü olarak ele alınacak olan, insan, kültür, tarih dünyasında görünen, açılıp gelişen akıl, böyle bir şey olarak "tin" adını alır. Şimdi artık, tinin kendini açma sürecinden söz edilecektir. Bu süreç, aynı zamanda tinin kendini bilme sürecidir. Burada tini ilkin "öznel tin" olarak görüyoruz. Kendi idealitesinde kendisini açan tin, "bilen" tindir. Ama burada bilme, "somut" tinin kendisini belirlemesi olarak anlaşılır. Öznel tinin üç tarzı vardır. Birincisi, kendi kendisinde veya aracısız tin olarak ruh veya doğa-tinidir ve bu, antropolojinin konusudur. İkincisi, henüz kendisinde ve başkasında özdeş düşünme olarak kendisi için veya aracılı tindir. Bu, fenomenolojinin konusudur. Üçüncüsü de kendisi için özne olarak, kendisini kendisinde belirleyen tindir. Bu da psikolojinin konusudur. Öznel tinin bu üç ana biçimi, sırasıyla, "ruh", "bilinç" ve "tin" olarak tin'dir.¹⁴ Burada örneğin, "duyum", "algı", "anlama yetisi", "tasarım", "anımsama", "hayalgücü", "bellek", "düşünme", "dürtü ve isteme" gibi, öznel tinin ilerleyişinde ortaya çıkan fenomenlerle karşılaşılır. Buradan Hegel, "nesnel tin'e, bunun kendini açma ve bilme sürecine geçer. Nesnel tin, hukuk, ahlâksallık adımlarından sonra törelilik evresinde aile, kentsel toplum ve devlete geçer; devlette içsel ve dışsal devlet hukukundan sonra bu evrenin son aşaması olan dünya tarihine yükselir. Hegel'in tarih felsefesi asıl burada başlayacaktır. Bu tarihsel süreçteki her evre, her aşama, her aşama içindeki her adım, her adımda ortaya çıkan her fenomen, daima, yukarıda belirttiğimiz, genel olarak varlığın açınım tarzında, tez-antitez-sentez diyalektiğiyle oluşur. Varılan her sentez, kendi içinden tezi çıkararak diyalektiğin devamı olanağını sağlar. Tez-antitez zıtlığı, burada, olumlu anlamda "çelişki" olarak diyalektiğin motoru konumundadır. Tinin üçüncü ve son tarzı, "mutlak tin" adını alır. Mutlak tin, önce sanatta, sonra vahyedilmiş dinde ve en sonunda da bu ikisinin birliği olarak felsefede kendini mutlak bilmeye varır. Bu, mutlak özdeşlik durumudur. Burada artık hiçbir çelişki, hiçbir diyalektik kalmaz; tıpkı aklın en ilk du-

13. Bu paragraf için krş I. Macit Gökberk, Hegel'in Felsefesi - Yaşayan Yönleriyle, Felsefe Arkivi, sayı:18, İstanbul 1972.

14. Bkz. Hegel, Werke 10, Enzyklopädie der phil. Wissen. III, S.38, 40, Suhrkamp 1976.

rumundaki gibi. Şu farkla ki, en başta bir olabilirlik olarak akıl kendi kendisiyle özdeş iken, buna karşın şimdi tin, kendisini doğa ve kültür dünyasında gerçekleştirerek, açıp geliştirerek bu süreçte sonunda kendisinin tam, mutlak bilgisine varıyor. Bu anlamda "felsefe kavramı, kendi kendisini düşünen ide, bilen hakikattir. Bilim bu tarzda kendi başlangıcına geri dönmüştür. (...) *Mantıksal olana* temelde hareket noktası olarak ve *doğaya, tini* kendisiyle [tinle ç.] birleştiren ortam olarak sahip olan bitiş, ilk görünüşü bitirir. [Böylece -ç.] mantıksal olan doğa olur ve doğa tin olur. (...) İkinci bitişteki görünüş: doğanın mantıksal olanla birleşmesi, ide'deki tinsel kendi üstüne düşünmenin bitişidir; bilim, ereği kendisinin ortaya çıkaracağı özgürlük ve kendisi yol olan bir öznel bilgi olarak görünür. Üçüncü bitiş, kendi kendisini bilen akla, mutlak-genel olana, tinde ve doğada iki parçaya bölünen kendi ortamı olmak üzere sahip olan felsefin ide'sidir. (...) İde'nin iki görünüşte [ilk iki bitişteki görünüşlerde -ç.] kendini yargılaması, bu iki görünüşü kendisinin (kendini bilen aklın) tezahürleri olarak belirler ve o [kendini yargılama -ç.] onda [tezahürlerde -ç.] kendisiyle uzlaşır; ki hareket eden ve gelişen şeylerin, kavramların doğası budur ve bu hareket ne denli çok bilgi etkenliği ise, kendisinde ve kendisi için var olan ebedi ide, mutlak tin olarak o denli kendini ebediyen üretir ve keyfini çıkarır."¹⁵ Bu sözler, sistemin bütünlüklü bir tarzda ortaya konduğu "Enzyklopädie"nin son cümleleridir. Böylece Hegel metafiziği, başka bir deyişle, Tanrı'nın evren içindeki *macerasının*¹⁶ bir yüce destanı tamamlanmış olur. Mutlak tin'in "tad-keyif alması" biçimindeki deyiş, aynı zamanda Hegel'in tüm dünyayı estetik tarzda algıladığını gösterir.

2. Tarih Felsefesi

Hegel için tarih felsefesi, en genelinde "felsefi dünya-tarihi"dir. "Felsefi dünya-tarihinin amacı, tarihte ide'nin bilgisi"dir.¹⁷ Yukarıda sistemin bütünü, daha doğrusu onun nasıl işlediğini kısaca özetlerken, aklın, bu temel ilkenin kendini dünyada açmasının ve ilerleyişinin üçüncü ve sonuncu aşamasında, "nesnel tin" olarak dünya tarihine vardığını, Hegel'in tarih felsefesinin bu noktadan hareket ettiğini belirtmiştik. Evrensel aklın veya tinin kendini dünya tarihinde açması,¹⁸ tarihsel kronolojiye uygun olarak verilir. Bu, Hegel'in "Tarih Felsefesi Dersleri" adlı yapıtında ortaya konur. Bu yapıt, bazı temel sorunların ele alındığı uzun bir "Giriş"ten sonra, birinci bölümü "Doğu Dünyası"na, ikincisi "Yunan", üçüncüsü "Roma", sonuncusu "Cermen Dünyası"na ayrılan dört bölümden oluşur.

15. a.g.y., S.393-394.

16. Burada "macera" sözcüğünün "olup biten şey" demek olan sözlük anlamına gönderme yapmak istiyorum.

17. -----, Werke 12, S.545.

18. Evrensel aklın ya da tinin tarihte kendini açması ve tarihin böyle bir açınım olarak görülmesi düşüncesi, Schelling'de şöyle dile getirilmiştir: "Bütün olarak tarih, mutlak olanın ilerleyen, gitgide örtüsünü kaldıran bir açınımıdır." (Sämtliche Werke, I, III, 603.)

İslam dünyası, daha doğrusu Hegel'in deyişiyle "Muhammedcilik", bu dördüncü bölümün bir alt bölümünün bir alt bölümü olarak verilir. Kitabın bu bölümlenişi, Hegel'in tarih görüşü bakımından yalnızca bir kronolojiyi değil, aynı zamanda bir sistematığı de içerir. Zaten şimdiye dek anlatılanlardan kolayca anlaşılacağı gibi, zamanın akışı ile aklın ilerleyiş süreci bir ve aynıdır. Öte yandan bu birlik, Hegel'in tarih felsefesi sisteminin bir zayıflığını da gösterir: Aklın tarihte kendini açma süreci, bilgiye ve özgürlüğe doğru gittikçe ilerleyen, gelişen kesintisiz bir çizgisellik gösterir. Bu çizgide bir sonraki nokta, bir öncekinden daima daha gelişmiş olmalıdır. Başka bir deyişle tarihin ikinci adımında birinciye göre daha çok bilgi ve daha çok özgürlük vardır. Buna göre, örneğin, "Roma", zaman bakımından "Yunan"dan daha sonra ortaya çıktığı için ister istemez "Yunan"dan daha üst bir düzeyde olmalıdır. Tin, Roma'ya Atina'dan sonra gelmiştir. Tin, kendini mutlak bilmesine ve özgürlüğüne ancak felsefede sahip oluyorsa, Roma felsefesinin Yunan'inkinden üstün olması gerekir. Oysa Roma'da bırakınız Yunan'dan üstün bir felsefeye, doğru dürüst özgün bir felsefi görüşe bile rastlamak zordur. Yunan felsefesinin ötekenden üstün olduğunu söylemek de Hegel'in işine gelmez. Böyle bir şey, aklın zamansal ilerleyişinin onun içeriksel açınımına ters düşmesi demek olurdu. Her halde bu açmazı kendisi de görmüş olacak ki Hegel, burada garip bir tutum takınır, Roma ile Yunan'ı aynı kefeye koyar. Üstelik bunu o, Platon ve Aristoteles gibi filozofların insanın insan olarak özgür olduğunu bilmediklerini söyleyerek Atina'daki kölelik kurumunun sorumluluğunu âdeta onlara yükleyerek yapar: "Yunanlılarda özgürlük bilinci henüz uç verdi ve bundan dolayı onlar özgür oldular. Ama onlar, tıpkı Romalılar gibi, yalnızca, bazılarının özgür olduklarını biliyorlardı, insanın insan olarak özgür olduğunu değil. Bunu Platon ve Aristoteles de bilmiyordu. Bu nedenle Yunanlılar yalnızca kölelere sahip olmakla ve onların yaşamı ve güzelim özgürlüğünün varlığı buna bağlı olmakla kalmadı, aynı zamanda onların özgürlüğünün kendisi, kısmen rastlantısal, kısa ömürlü, küçük bir çiçek, kısmen de aynı zamanda insansal olanın, insanca olanın zorlu bir köleliği idi."¹⁹ Hegel sisteminin ikinci tarz bir zayıflığı da her sistemde görülebilecek olan bir eksikliklerdir. Hegel'in öğretmeni Schelling, böyle bir sistemi ilkin dener, ama sonra bilinçli olarak bırakır. Bunun nedenini o, Hegel'i eleştirirken şöyle dile getirir: "Gerçekten tam bir sistem isteyen kimse, uzağa bakmak zorundadır; doğrudan doğruya tek olanı ve yakında olanı, ütöpik biçimde görmez olsa gerektir."²⁰ Ama tüm bu eleştiriler, ayrıntılarda haklılık kazanmakla birlikte, kendi bütünlüğünde sistem, tüm varlığın soyuttan somuta bir açınımı olarak, tarih felsefesi bakımından ise tarihin tıpkı bir tiyatro sahnesindeki gibi dramatik yürüyüşünün felsefi bir destanı olarak kendi tarzında biriciktir. Hegel söylüyor: "Tin, ama, bizim onu seyrettiğimiz tiyatrodadır, dünya tarihin-

19. ———, Werke 12, S.31.

20. Alıntılanan K. Jaspers; Schelling, S.116, Piper, München 1955.

de, kendi somut gerçekliğindedir..."²¹ Elbette bu sözler, Hegel felsefesine yüklediğimiz destansı niteliği, onun kendi ağzından desteklemeye yeterlidir.

2.1 Tarih Yazımı

"Tarih Felsefesi Dersleri"nin "Giriş" bölümü, "tarihin ele alınış tarzları"yla başlar. Genellikle üç tarzın olduğu söylenir. Bunlar, sırasıyla "a) kökensel tarih", "b) yansıtıcı tarih" ve "c) felsefi tarih"tir. Birincisi için Herodot, Thukydides ve diğer benzeri tarih yazarları örnek gösterilir. Onlar, "her şeyden önce, kendi karşılarında buldukları eylemleri, olayları ve durumları betimlemişlerdir, onların kendileri bunların tinine aittirler ve onlar, dışsal olarak mevcut olan şeyi tinsel tasarımın alanına aktarmışlardır. Dışsal görünüş, böylece içsel tasarıma çevrilir."²² Burada tarihçinin, kendisinin de bir üyesi olarak ait olduğu tin dünyasında karşılaştığı, karşısında bulunduğu olayları betimlemesi için onları tasarımılaması, yani içsel hale getirmiş olması gerekir. Bu, tıpkı şiirdeki gibidir: "Şair de kendi duyumunda sahip olduğu malzemeyi tasarım için böyle biçimlendirir."²³ Ama yine burada tarihçi yalnızca kendisinin tanık olduğu olaylarla da yetinmez. "Elbette bu aracısız tarih yazarları da başkalarının bildirdiklerini ve hikâyelerini hazır bulmuşlardır (bir insanın her şeyi tek başına görmesi olanaksızdır), ama onlara yalnızca malzeme olarak sahiptirler, tıpkı şairin de pek çok şey borçlu olduğu biçimlenmiş dile sahip olması gibi."²⁴ Şiir ile tarih yazımı arasında kurulan bu ilgi, bize Aristoteles'i anımsatır. Ama Hegel, buradan daha ileri gitmez; Aristoteles gibi, daha çoğu geneli ortaya koyan şiirin tek olanı betimleyen tarih yazımına göre daha felsefi, daha üstün olduğunu söylemez.²⁵ Hegel, söylenceleri, halk türkülerini, rivayetleri, henüz bulanık oldukları için bu tarz tarihin dışında tutar. Onlar, "bulanık halkların" tasarımlarına özgüdürler. Bir halkın asıl tarihi, hangi biçimde olursa olsun, onun bir tarih bilimine (Historie) de sahip olduğu yerde başlar; örneğin diyor Hegel, üç bin beş yüz yıllık Hindistan'da henüz tarih yoktur.²⁶

Tarih yazımının ikinci tarzı olan "yansıtıcı tarih", başka bir deyişle "pragmatik tarih", geçmişten ortadan kaldırır ve olayı şimdileştirir.²⁷ Burada aslolan, tarihçinin kendi tininden ayrı bir tinsel içerik taşıyan malzemeyi işlemesidir; burada yazarın bir bölümüyle eylem ve olayların içerik ve amaçlarından, öbür bölümüyle tarih yazma tarzından edindiği kurallar,

21. ———, Werke 12, S.29.

22. a.g.y., S.11.

23. a.g.y., S.11.

24. a.g.y., S.11-12.

25. Krşl. Aristoteles; Poetika, IX, 1451 b.

26. Bkz. ———, Werke 12, S.545.

27. Bkz. a.g.y., S.16.

tasarımlar, ilkeler söz konusudur.²⁸ Bu tarih yazımı tarzı, kendi içinde dört biçimde ele alınır. Birincisinde, "genellikle *bir halkın, ülkenin ya da genel olarak bütün dünyanın tüm tarihinin özeti* istenir. (...) Bu tür tarih kitapları, demek ki zorunluca, ilksel, resmi tarih-yazarlarından, çoktan oluşturulmuş daha önceki *bilgilerden ve tek tek haberlerden* meydana getirilen *derlemelerdir*. (...) Böyle bir derleyici ile kökensel bir tarihçinin ayırımının ne olduğu, en iyi, Polybius ile Livius'un kökensel tarihçinin yapıtından belli dönemler üzerine kalanları nasıl kullandığı, attığı, kısalttığı karşılaştırılırsa bilinir."²⁹ Yansıtıcı tarihin bu birinci biçimi, genellikle ikinci bir biçime varır. Bu "pragmatik" tarihtir; aslında o, özel bir adı gerektirmez. Bu tarih yazımının göz önünde bulundurduğu şey, bir geçmişin ve bu geçmiş yaşamın oluşturulan bir tasvirini vermektir.³⁰ Üçüncü biçim, "eleştirel tarih"tir. Burada tarihin kendisi değil, fakat tarihin tarihi ve tarihsel öykülerin bir yargılanması ve onların doğruluk ve inanılabilirliğinin araştırılması söz konusudur. Hegel, şimdiki geçmişe götürmenin bir çeşidi olan bu tarzı yeri biçimde ele alır ve ona kendi zamanının Almanya'sında yapılan tarihleri örnek olarak gösterir. "Yansıtıcı tarihin sonuncu biçimi, o halde, kendisini aynı zamanda kısmi bir şey olarak tanıtan tarihtir. O, gerçi soyutlayıcıdır, ama genel bakış noktalarını (örneğin sanatın, hukukun ve dinin tarihi) ele aldığı için felsefi dünya tarihine bir geçişi oluşturur."³¹ Gerçi Hegel'in kendisinin somut bir anlatımı olduğunu söylemek, sanırım hiç kolay değildir; ama o, daima "somut olan"ı yeğlemiştir. Burada da aynı şeyi görüyoruz. Bu tarzın "soyutlayıcı" olması, onun için bir zayıflığı göstermektedir. "Somut", Hegel'de daima bir açılımı, bir gelişme aşamasını gösterir. Bunun anlamı şudur: Nasıl Tanrı, kendisini dünyada somut biçimde İsa olarak gösterdiyse, aynı şekilde aklın ya da tinin kendisini dünyada açması da onun görünür olması, somutlaşmasıdır. Bu süreç aşamalı olduğundan somutlaşma da aynı aşamalı oluşu gösterir. Ve bu sürecin bilinmesi, burada konumuz tarih olduğuna göre, tarihin bilimi de aynı şekilde soyuttan somuta giden bir yol üzerindedir. Hegel'e göre, kendini belli bir alana ayıran bu kısmi tarih türünün dalları, bir halkın tarihinin bütünüyle bir bağıntıda bulunur. Buradan tarih biliminin üçüncü tarzı olan "felsefi tarih"e geçilir.

Tarihin ele alınışının bu son tarzı olan "tarih felsefesi" için Hegel, "tarihe düşünerek bakmaktan başka bir şey demek değildir."³² diyor. "Felsefenin getirdiği biricik düşünce, ama, aklın dünyaya hükmettiği, demek ki dünya tarihinde de akılsal gidişin olduğu biçimindeki *aklın* yalın dü-

28. Hegel, Tarihte Akıl, S.17, Türkçesi: Önay Sözer, Ara Yayıncılık 1991. (Özgün adı Vernunft in der Geschichte olan bu kitap, Burada "Werke 12" diye geçen, Hegel'in Tarih Felsefesi Dersleri'nden oluşturulmuştur.

29. —, Werke 12, S.550-551.

30. Bkz. a.g.y., S.554.

31. a.g.y., S.19.

32. a.g.y., S.20.

şüncesidir.³³ Tarihin akılsal bir seyri olduğu varsayımı, tarihin kendisinden çıkar. Bu düşünce, dünyanın rastlantının, dışsal nedenlerin keyfine bağlı olmadığı, fakat bir öngörünün dünyayı yönettiği biçimindeki dinsel inanıştan başka bir şey değildir. Aklın dünyayı yönetmesi, Tanrı bilgisinin olanağı sorusuyla bağıntılıdır. Tarih felsefesi demek olan tarihteki tanrısal planın bilinmesi, Tanrı bilgisine götürür. Bu da Kutsal Kitap'ta en yüksek görev olarak verilen şeydir: yalnızca Tanrı'yı sevmek değil, aynı zamanda onu bilmek de gerekir.³⁴ Görüldüğü gibi Hegel, bilmeyi, bunun en "somut" ve en yüksek biçimi olan felsefi bilgi edinmeyi, Tanrı buyruğunun yerine getirilmesi, yani ibadet olarak anlıyor.

2.2 Dünya Tarihinde Tinin Belirlenimi

Tinin kendini açıp gösterdiği yer dünya tarihidir. Dünya tarihi bu tinsel zeminde ilerler. Tin ve tinin gelişim süreci tözseldir. Ama tin, tarihte, kendi en somut gerçekliğinde gözümüzün önündeki sahnededir. Nasıl maddenin tözü ağırlık ise, tinin özü de özgürlüktür. Tinin doğasının ne olduğu, onun karşıtı yoluyla bilinir. Bu karşıt da maddedir. "Maddenin tözü kendi dışındadır; tin kendi kendisinde varlıktır. Bu özgürlüktür; çünkü eğer ben bağımlıysam, öylece ben, ben olmadığım bir başka şeyle ilintili olurum; ben dışsal bir şey olmaksızın var olamam; eğer ben bende kendim isem özgürüm. Tinin bu kendi kendisinde varlığı, öz-bilinçtir, kendi kendisinin öz-bilinci."³⁵ Bilinçteki araştırma iki tarzdadır; birincisi "ben biliyorum"un, ikincisi "neyi biliyorum"un araştırılması. Öz-bilinçte bu ikisi birliktedir. Çünkü tin kendi kendisini bilir; o kendisinin kendine özgü doğasını yargılamaz. Ama aynı zamanda o, kendi kendisine yaklaşan, böylece kendisini meydana çıkararak, kendisinde ne olduğu şeyi yapan etkenliktir. Bu soyut belirlenim bakımından dünya tarihi, tinin ortaya konumudur. Dünya tarihi, tinin kendisinin ne olduğu hakkındaki bilgisini nasıl işleyerek elde ettiğini gösteren tasvirdir. Nasıl ki çekirdek, ağacın tüm doğasını, meyvelerinin tadını ve biçimini kendi içinde taşırsa, tinin ilk izleri de tüm tarihi gizil olarak içinde bulundurur. Tin başka özelliklerle de sahiptir. Ama felsefe bize, tinin bütün özelliklerinin ancak özgürlükle var olduğunu, hepsinin özgürlük için yalnızca araç olduğunu, hepsinin yalnızca bunu aradığı ve ortaya çıkardığını söyler.

Tinin dünya tarihindeki açınımının ilk izleri doğuda ortaya çıkar. Bunu Hegel, bir öğretilenle şöyle dile getirir: "Güneş, ışık, doğudan [sabah ülkesi -ç.] doğar."³⁶ Ama bu, hiç de masum bir öğretilen değildir. Sanki bu sabah ülkesinde güneş, hep bu haldedir. Orada sanki hiç öğle ve akşam olmaz. Bu sabah ışığı soluktur, parıldamaz, ısıtmaz. Bu yüzden bu

33. a.g.y., S.20.

34. Bkz. a.g.y., S.26-27.

35. a.g.y., S.30.

36. a.g.y., S.133.

ölgün sabah güneşinin altında yaşayan insanlar, yani "Doğulular tinin veya böyle bir şey olarak insanın kendi kendinde özgür olduğunu bilmezler... Onlar yalnızca Bir Kişinin özgür olduğunu bilirler; ama bu nedenle böylesi özgürlük, yalnızca keyfilik, vahşilik, tutkunun darkafalılığı veya yalnızca bir doğa durumu ya da bir keyfilik olan aynı tutkunun kendisinin bir yumuşaması, ehlileşmesidir. Bu bir kişi, bundan dolayı, yalnızca bir despottur, özgür bir insan değil. (...) İlk Cermen ulusları, Hıristiyanlıkta, insanın insan olarak özgür olduğu bilincine vardılar."³⁷ Bu sözler, Hegel'in tarih ve dünya görüşünün Hıristiyan-batı merkezli, dahası şovenist tutumunun açık bir örneğidir. Onun bu yönde daha pek çok sözleri de vardır; hatta Avrupa halkları arasında da Almanları öne çıkaran, özellikle Fransızları hafife alıcı sözleri de. Hegel'e göre, yalnızca en mükemmel olan kendi dini değil, aynı zamanda akıl da özgürlük de kendi Cermen dünyasında tecelli etmiştir. Dünyada ortaya çıkmış ne varsa hepsi, tarih içinde batıya doğru yol almakta ve bu yol alışı edinilen tüm kazanımlar batıda toplanmaktadır. Bu da tinin, evrensel aklın, başka bir deyişle Tanrı'nın planı gereğidir. Sanki Tanrı, bütün insanları ve bütün dünyayı Hıristiyan batılı için yaratmıştır. Batının dışında kalanlar, cahildir, ilkel-dir, barbardır... Onların bu kötü özellikleri, batıya doğru gelindikçe derece derece azalır.

Tinin ide'si özgürlüktür. Bu ide'nin gerçekleşmesi, demek ki özgürlüğün gerçekleşmesidir. Özgürlük dünyada araçlarla ortaya çıkar, tarihte görünür olur. Bu araçların neler olduğu sorusu, bizi tarihin görünüşüne götürür. "*Tarihe* daha ilk bakış, insanların gereksinimlerinden, tutkularından, ilgi ve çıkarlarından, erişmek istedikleri ideal ve ereklerden, karakterleri ile yeteneklerinden doğan davranışları gösterir."³⁸ "*Dünyada tutku olmaksızın hiçbir büyük şey* meydana getirilmemiştir."³⁹ Özgürlük ya da ide, dünya tarihinde kendini bu araçlarla dışlaştırır. Sezar gibi, Napolyon gibi tarihteki büyük adamların kişisel ereklerinde olan şey, dünya tininin istencini oluşturan tözdür. Halklar ise daha çoğu bu kişilerin bayrağı çevresinde toplanır. Bu adamların ve halkların tarihte sergilemiş oldukları, tüm o tüyler ürpeticî olaylar tablosu, dünya tarihinin mutlak son ereğini gerçekleştiren araçlar alanıdır. Demek ki tin, büyük adamları ve halkları, kendi son ereğini gerçekleştirmede araç olarak kullanır. Ama onlar bunu bilmezler. Onlar kendi isteklerinin, tutkularının gerçekleşiminin ardındadırlar. Bu da Hegel'in yine ünlü bir deyişle aklın hilesi'dir. Tutkular, genel olanın işleyişinden ayrı tutulamaz. Onlar öndedirler, saldırlar, zarara uğrarlar, ama onların arka planındaki genel ide'ye hiçbir şey olmaz, ona hiçbir zarar gelmez. "Bu, *aklın hilesi* diye adlandırılacak olan şeydir, o tutkuları kendisi için etken kılar, bu yolla kendisini var oluşturma koyar, zarar ziyanı da öteki görür. (...) İde, varoluşun ve gelip geçiciliğin haracı-

37. a.g.y. s.31.

38. *Tarihte Akıl*, S.82.

39. ———, *Werke* 12, S.38.

nı kendisinden değil, tersine bireylerin tutkularından öder."⁴⁰ Doğrusu bu sözlerden etkilenmemek olası değildir. Ama dünya tarihinin bu dramatik, şairane tasviri, bizde bıraktığı estetik hazzın dışında, tarihin yalın, olabil-diğince nesnel bilgisi bakımından bizim için neyi dile getirir? Belki de bu soruyu Hegel'e sormak uygun değildir. Ama başka eleştirici bir soru burada sorulmalıdır: Dünyada onca zulüm, onca kıyım sahnede iken ve bu "tüyler ürpertici tablo"nun ardında "hileci" bir "akıl" (Tanrı) varken, yine de nasıl oluyor da dünya ve dünyayı yöneten iyi oluyor? Bütün bunlar, Hegel'in hiç ağzından düşürmediği akılsallıkla nasıl açıklanabilir? İyisi mi, biz yine de kendimizi Hegel'in kurguladığı dramayı izlemeye yeniden bakalalım.

İlgiler, istekler, tutkular aracıyla gerçekleştirilecek olan erek nedir, bu ereğin gerçeklikteki oluşumu, biçimi nedir? Bu sorunun kestirmeden yanıtı "devlet"tir. Devlet, dünya tarihinin daha yakından belirlenmiş konusudur. Özgürlük devlette nesnellik kazanır. Öznel istenç tutku olarak ele alındı. Ama onun tözsel bir yaşamı vardır. Bu da öznel istençle genel oluştuğu birliktir. Bu birlik somut biçimiyle devlettir. "Devlet, bireyin -birey geneli bilip istediği ve ona inandığı ölçüde- kendisinde özgürlüğüne sahip olduğu ve onun tadını çıkardığı gerçekliktir. (...) Devlet, herkesin yaşamına kısıtlamalar getiren, bir insan toplaması da değildir. (...) Tek kişinin keyfe kalmış davranışları özgürlük değildir. Kısıtlanan özgürlük, tek tek gereksinimlerle ilgili olan, canının istediği gibi davranma özgürlüğüdür. İnsan yalnızca devlette ussal varlığa kavuşur. Eğitimin tüm amacı, bireyi öznellikten kurtarıp ona devlet içinde nesnellik kazandırmaktır. (...) İnsan bütün insanlığını devlete borçludur: özü yalnızca oradadır. İnsan sahip olduğu bütün değere, tüm tinsel gerçekliğe devlet sayesinde sahiptir."⁴¹ Devlette birey-devlet ilişkisi, tıpkı ailede olduğu gibidir, arada hiçbir çelişki yoktur. "Aile yalnızca bir kişidir; onun öğeleri, onun kişiliğine sahiptirler. (...) Ailenin ruhu, Penat'lar⁴², keza, bir halkın devletteki tını olarak tözsel bir varlıktır ve ahlaksallık her ikisinde [ailede ve devlette -ç.], bireysel kişilik ve ilgi-çıkarların değil, fakat onların [ailenin ve devletin -ç.] genellikle bütün öğelerinin duygusunda, bilincinde ve istencinde meydana gelir."⁴³ Kuşkusuz bu düşünceler, zamanımızın birey-devlet ilişkisi üstüne olan yaygın görüşlerinden oldukça uzaktır. Hegel'e göre, tinin son ereğini gerçekleştirdiği alan devlettir. Ancak şimdiye dek devlet hakkında söylenenler onun soyut belirlenimleri idi. Şimdi ise tinin devlette somut belirlenimi olarak devletlerin tarih sahnesinde ortaya konumu gösterilmelidir. Ancak bu belirlenim de yine soyuttan somuta doğru olacaktır.

2.3 Dünya Tarihinin Gidişi

40. a.g.y., S.49.

41. *Tarihte Akıl*, S.113.

42. Penat: Roma'da yurdu ve aile ocağını koruyan Tanrı.

43. ———, *Werke* 12, S.60.

Tarihte olup biten tüm değişiklikler, Hegel'e göre, daima daha iyiye, daha yetkine doğru bir ilerleyişi ortaya koyar. Doğada ne denli sonsuzca değişiklik olduğu görünse de bu, kendisini durmadan yineleyen bir döngüden başka bir şey değildir. "Güneşin altında yeni hiçbir şey doğada olup bitmez. (...) Yalnızca tinsel zeminde olup biten değişimlerde yeni bir şey ortaya çıkar."⁴⁴ Bu da tarih dünyasıdır. "Doğada tür hiçbir ilerleme yapmaz, tinde ise her ilerleme her değişme ilerlemedir."⁴⁵ Bu sözleriyle Hegel, sanki evrim kuramına karşı bir tutum sergilemektedir. Ama sözlerin devamına baktığımızda, daha çoğu evrim kuramının farklı bir yorumuyla karşı karşıya geliriz: "Gerçi doğada da, doğal oluşumların sırası her sonraki basamak bir öncekinin yeniden düzenlenmesi olacak biçimde, insana doğru yükselen ışıklı bir basamaklar dizisini oluşturur ve bir öncekinin yokolması ve kaldırılmasıyla daha yüksek bir ilke meydana gelir, ama bütün bu basamaklar birbirinin dışındadır, bütün tomurcuklar birbiriyle yan yana dururlar. Birinden ötekine geçiş, yalnızca bu bağlamı kavrayacak düşünen tin için vardır." Tinin ise tarihteki gelişimi çatışması değil, tersine kendi kendisiyle sert ve zahmetli bir uğraşmadır. "Tin in istediği şey, onun kendine özgü kavramına erişmektir; ama o, bunu kendi kendisinden saklar, kendi kendisine olan bu yabancılaşmadan tin mağrurdur ve dolu dolu zevk alır."⁴⁶ Doğrusu bu, tinin bir çeşit kendi kendisiyle oyunudur. Bu "hileci" ve "oyuncu" tinin dünya tarihindeki kendini açması ve gelişimi basamaklı bir yapıdadır. Sanki o, tarihte seke seke oynuyor. İlk basamak, tinin içe gömülü varlığının doğallığa çıkması, ikincisi kendisinin kendi özgürlüğünün bilincinde ortaya çıkmasıdır. Bu ilk iki çıkış kısmı ve tam olmayan bir çıkıştır. Üçüncüsü, henüz özel olan bu özgürlükten salt genel olana, öz-bilince ve tinselliğin özünün öz-duygusuna yükselişidir. Bu basamaklar, genel sürecin temel ilkeleridir.⁴⁷ Tinin tarihinin başlangıcı kavram bakımından böylece ortaya konduktan sonra, şimdi somut tarihe geçilecektir.

Halklar devlet olmaksızın uzun bir yaşam sürmüş olsalar gerektir. Hegel, *ön-tarih* dediği ve tarihin dışında tuttuğu bu evre üstünde durmaz. Dünya tarihinin başlangıcının biçimi ve ondan çıkarılan ön-tarihe ilişkin düşünceler, dünya tarihinin gidiş tarzını daha yakından görmemizi sağlar. Bu, yalnızca biçimsel bakımdan olan bir bilgidir. Somut içeriğin süre giden belirlenimi, tarihin bölümlenmesi sorunudur.⁴⁸ Bu bölümle, yukarıda belirttiğimiz gibi, Doğu dünyasıyla başlayan ve Cermen dünyasıyla sonuçlanan dört dönemde ele alınır. Bu tarihi betimleme bakımından, böyle bir "giriş" çerçevesinde ancak genel bazı belirlemelerle yetinmek durumundayız.

44. a.g.y., S.74.

45. Tarihte Akıl, S.154.

46. a.g.y., S.76.

47. Bkz. _____, Werke 12, S.77.

48. Bkz. a.g.y., S.86.

Dünya tarihi, doğa olarak ide'nin kendisini uzamda yayması gibi, tinin zamandaki serimlenimidir. "İmdi eğer, genellikle dünya tarihine bir bakış atarsak, öylece, değişimlerin ve olayların, halkların, devletlerin, bireylerin sonsuz çeşitli oluşumlarının muazzam bir tablosunu dur duraksız ard arda oluşta görürüz."⁴⁹ Bu oluşumu Hegel, insan tekinin büyüme, gelişme çağlarıyla karşılaştırarak göz önüne koyar. İnsan yaşama çocuk olarak başlar. Çocuğun dünya ve kendisi üzerine olan belli belirsiz bilinci, duyu deneyiyle oluşur. Buradan yola çıkarak insan, genel tasarımlar basamağına, oradan kavrama basamağına varır. Onun, nesnelere asıl doğasını tanıması bundan sonra olanaklı olur. Buna göre, "Kendisiyle başlayacağımız ilk olan, demek ki Doğu'dur. Bu dünyanın temelinde dolaysız bilinç, öznel istencin ilkin inanç, güven, baş eğme olarak ait olduğu tözsel tinsellik bulunur. Burada devlet yaşamında, kendisinde öznel özgürlüğe doğru yol almaksızın gelişen, gerçekleşmiş ussal özgürlüğü buluruz. O, tarihin çocukluk çağıdır."⁵⁰ Doğu dünyası, ilke olarak töresel olanın tözsellğine sahiptir. Burada yasalar, kısmen hukuksal, kısmen töreseldir. Burada biri, tözsel olanda tözsel olan olarak, diğeri bunun karşısında paramparça edici teklik olarak iki aşırı uç vardır. Bunun anlamı, doğu dünyasında, törelerin baskıcı tözsel varlığı ile ona karşı çıkan, yok edici tekliğin sürekli bir çatışma içinde olması demektir. Burada hiçbir uzlaşım, uyum yoktur; âdeta doğal güçlerin sonsuz çatışmasına benzer bir çelişki vardır.

Delikanlılık çağı Yunan dünyasıdır. Çünkü burada oluşmuş bireysel-likler vardır. "Bu, dünya tarihinin ikinci temel ilkesidir. Töresel olan Asya'daki ilke gibidir; ama o, bireyselliğe damgasını vuran ahlaksallıktır ve böylece bireylerin özgür istemesini gösterir. Burası, demek ki töresel olan ile öznel istencin birliği ya da *güzel özgürlüğün* ülkesidir; çünkü ide, plastik bir oluşumla birleşmiştir. (...) Bu ülke, demek ki hakiki uyumdur, en hoş, ama gelip geçici veya çabuk gelip geçen gençliğin dünyasıdır. Bu dünya, safdilane bir ahlaksallıktır, henüz moralite değildir, tersine öznenin bireysel istenci doğrudan doğruya törede ve hukukun ve yasaların dolaysız alışkanlığında bulunur."⁵¹ Doğudaki birbirinden ayrılmış olan ilkelere, burada yalnızca dolaysız olarak birlik içindedirler. Yunan tininin özgürlüğü koşulludur ve doğal bir uyarımla ilgi içindedir. Bu özgürlük genelliğe ulaşmamıştır. Bu Yunan tininin temel belirlenimidir. Tinsellik burada henüz mutlak özgür değil, henüz kendi kendisinde yetkin değildir. "Yunan tini, taştan sanat yapıtı oluşturan plastik sanatçıdır. (...) Yunan güzelliğinde duyusal olan, tinin kendisini gösterdiği yerde, işaret, ifade, dış kabuk içindir."⁵² Görüldüğü gibi Hegel, pek çok batılı düşünürün, başka bağlamlarda da bizzat kendisinin göklere çıkardığı Yunan sanatını

49. a.g.y., S.97.

50. a.g.y., S.135.

51. a.g.y., S.137-138.

52. a.g.y., S.294.

ve güzellik anlayışını, burada, tinin tarihte ilerleyişinin anlamı bakımından kendi görüşüne uysun diye yalnızca dışsal bir güzellik, bir kabuk olarak göstermekten çekinmemektedir. Bu da yine yukarıda belirttiğimiz gibi, onun sistemciliğinden kaynaklanan bir zayıflığın sonucudur.

"Üçüncü evre, soyut genelliğin dünyasıdır: Bu, Roma dünyasıdır, tarihin erkeklik çağının hırçın işidir. (...) Genel olan, bireyleri boyunduruk altına alır. (...) Bireyler, özel olarak tüzel kişiler olur. (...) Roma, tüm tanrıların bir Pantheon'u ve tüm tinsel olan olur, ama bu tanrılar ve bu tin, kendilerinin özgün canlılığını elde bulundurmaksızın."⁵³ Romalılarda patrisiyenler ile plebeyenler arasındaki ayırım ve savaş ortaya çıkar. Yunan dünyasında henüz böyle bir ayırım yoktu, orada aile sevgisi ve aile bağı, kendi ilk kaynağında idi. Roma'nın kurucuları, Romulus ile Remus bizzat hayduttu ve aile bağından yoksundu. Bu başlangıç, Roma ailesini belirlemiştir. Orada sevgi değil, bağlılık ve itaat vardır. Bu sertlik ve hamlık, Roma töreselliğinin temel bağıntısı olur. Öte yandan pozitif hukuk temeli bu töresellikte bulur. Romalılar kurbandırlar, fakat böylece başkaları için tinin özgürlüğünü, yani içsel özgürlüğü kazanmış oldular. Roma ilkesi aristokrasiye izin verir; ama bu aristokrasi, aynı zamanda çelişki olarak, kendi kendisinde eşitsizlik olarak, kendine özgü durumdur. Yalnızca yokluk ve bahtsızlık yoluyla bu çelişki düzeltilir.⁵⁴

"Yeni dünya", Hıristiyanlıkla başlar. Onun başka bir adlandırımı da "antik" karşıtı ve antikle belli bir ilişkide olma anlamında "modern"dir. Bu, genelde batılı düşünürlerin paylaştığı bir kanıdır. Ama bu yeni dünya, ilkin Roma Dünya'sında uç vermiştir. Hatta Hegel'e göre, İsa'dan biraz önce hazırlık yapılmıştı. Onun deyimiyle "Sezar, yeni dünyayı, onun gerçek [real] yönü bakımından açıyordu."⁵⁵ Hıristiyanlığın başlangıcı yeni dünyayı ortaya çıkarmış olmasına karşın, bu, Hegel'in dünya tarihini bölümlemesinde yeni bir tarihsel dönem olarak ele alınmaz. Böylece Bizans da Roma'nın bir devamı olarak görülür. Bizans'ın yıkılışı ile Roma dünyası sona ermiş olur. Ama Türklerin İstanbul'u almasıyla tin, müslümanlaşarak Osmanlı'ya geçmez. Böyle bir şey, Hegel'in tin felsefesine uygun olurdu, ama onun Hıristiyan-Cermen merkezli bakış açısına değil.⁵⁶ Hegel, yeni dönemi batı kilisesine bağlı olarak Cermen dünyasıyla başla-

53. a.g.y., S.138-139.

54. Bkz. a.g.y., S.348-359.

55. a.g.y., S.385.

56. Hocamız Takiyettin Mengüşoğlu, derslerinde Hegel'in tarih felsefesini anlatırken, burada kendi hocası Nicolai Hartmann'a atıfla Bizans tininin gençleşerek Türklere geçtiğini söylemişti. Hegel'de halk tını olarak öznel (subjektif) tını, yaşlanmış, ömrü tükenmiş bir halktan, onun yerini alan diğer bir halka gençleşerek geçtiği kabul edilir. Bu, "aklın hilesi" kavramına da uygundur. Tin, önceki halkla işi bittikten sonra, onu tarihin çöp tenekesine atıp yenisini ele alır. Bizans tını, hemen hemen bütün kurumlarıyla, bu arada "Bizans oyunları" denen şeyle de Osmanlı'ya geçmişti. Ancak Hegel'in böyle bir şeyi söyleyebilmesi için en azından onun Hartmann gibi Hıristiyan-Cermen bakış açısından kurtulmuş olması gerekirdi.

tır. Ortaçağ da bu Cermen dünyası içinde yer alır. "Yeni dünya", yeniçağ değildir. Yeniçağ, Cermen dünyasının sonuncu evresi olarak ortaçağın bitimiyle başlayan çağdır.

Böylece dünya tarihinin dördüncü ve sonuncu dönemi olan Cermen dünyasına geliyoruz. Bu, insanın yaş dönemi ile karşılaştırıldığında yaşlılık çağına karşılık gelir. Ama burada Hegel'in öğretilmesi, bu kez düşüncesine pek uymaz. Bu nedenle o, bu öğretilmeye hafif (?) bir rötüş yapar. Çünkü yaşlılık, aynı zamanda, güçsüzlüğü, ölüme yakınlığı gösterir. Hegel, bu çağa "olgunluk" deseydi, o zaman bundan sonra bir yaşlılık çağının geleceğini, dünya tarihinde yeni bir çağın açılacağını söylemek zorunda kalacaktı. Bu da onun düşüncesine uymayacaktı. O şöyle diyor: "Doğal yaşlılık çağı zayıflıktır, ama tinin yaşlılık çağı, onun yetkin olgunluğudur, o bu olgunlukta birliğe geri döner, ama tin olarak."⁵⁷ Demek ki tin bu son dönemde tin olarak, yani kendisi olarak, olgunluğunun doruğunda, güçlü ve yaşlı ama hep bu yaşta ve olgunlukta kalacak. Hegel'in sözlerini izlemeyi sürdürelim: "Bu dünya, Hıristiyanlıkta vuku bulan uzlaşma-barışma ile başlar; ama bu uzlaşım yalnızca kendi kendinde tamamlanmıştır ve bu yüzden bu dünya, daha çoğu, tinsel, dinsel ilkenin ve barbar gerçekliğin kendisinin muazzam karşıtıyla başlar. Çünkü içsel bir dünyanın bilinci olarak tin, kendi başlangıcında henüz soyuttur, dünyasalılık böylelikle hamlığa ve keyfiliğe bırakılmıştır." Gerçi Hegel burada İslam'ın doğu dünyasını aydınlatıldığını söyler; "ama somut gerçeklik için olan, Cermen dünyasının ilkesi yalnızca Cermen ulusları tarafından oluşturulmuştur." demekten de kendini alamaz.

Tüm İslam dünyası bir yana, Hegel'in özel olarak Türklere karşı tutumunu ortaya koyan bazı sözlerini, sırası gelmişken burada olduğu gibi vermek istiyoruz: "Avrupalı devletlerin dışı karşı ortak bir ilgi-çıkarcı Türklere karşı idi, doğudan Avrupa'ya akın akın istila tehdiinde bulunan bu korkunç güce karşı idi. O, vaktiyle henüz sapasağlam, güçlü bir ulustu, gücünü fetihle buluyordu, bu nedenle sürekli savaş açıyordu ve yalnızca mütarekelere giriyordu. Fethedilen ülkeleri, Franklar'daki gibi, savaşçılara kişisel mülk olarak üleştiriyor, kalıtsal mülk olarak değil; daha sonra kalıtsallık ortaya çıktığında ulusun gücü kırılmıştı. Osmanlı gücünün tazeligi, Yeniçeriler, Avrupalılar için bir dehşetti. Bu amaçla güzel ve güçlü Hıristiyan çocukları, başlıca olarak yıllık askere almalar yoluyla Yunan tebalarda bir araya getiriliyor, uzlaştırılıyor, zorla İslam yapıyor ve gençlikte onlara silah eğitimi yaptırılıyordu; onlar, keşişler gibi, ailesiz, kardeşsiz, kadinsız, tamamen bağısız ve korkunç bir sürü idiler. Doğudaki Avrupalı güçler, Avusturya, Macaristan, Venedik ve Polonya, hep birlikte Türklere karşı koymak zorundaydı. İnebahtı savaşı, İtalya'yı ve belki de bütün Avrupa'yı barbarların istilasından kurtardı."⁵⁸

57. a.g.y., S.140.

58. a.g.y., S.514.

Türkler Avrupa'yı istila etmekle "barbar" olurken, daha önce Avrupalılar, haçlı seferleriyle İslam ülkelerine saldırır, burada binlerce sivil Müslüman ve Yahudi'yi, yine kendi ülkelerindeki Yahudileri kılıçtan geçirirken, bu, Hegel'ce "barbarlık" olarak nitelenmek için yeterli sayılmaz. Barbarlık bir yana bu eylemler, etkileyici sözlerle kutsanır. Çünkü amaç kutsaldır ve kutsallık yalnızca Hıristiyanlığa özgüdür! Hegel söylüyor: "Kutsal ekmek, en yüce olan şey, sayısız kilisededir; İsa, şimdileşmiş teklik için tözsel dönüşüme uğramış olarak pekala buradadır... Bu-şimdi, zamanda geçmiştir, ama uzamsal olarak ve uzamda somut olarak, bu yerde, bu köyde vbg. kazanılmış bir Bu-dünya'dır. O halde bu Bu-dünya, Hıristiyanlık'tan uzaklaşmış olan, onun yeniden kazanmak zorunda olduğu şeydir... Kutsal yerlerin ve İsa'nın mezarının kilisenin mülkiyetinde olmaması, Hıristiyanlığa yakışmaz. Hıristiyanlık bu duyguyla birleşmiştir; bundan dolayı o, haçlı seferlerine girişti ve o, bu sırada şuna buna değil, tersine biricik bir ereğe - Kutsal Toprağı fethetme ereğine sahipti. (...) Böylece Hıristiyanlık, en yüksek iyinin mülküne geldi."⁵⁹ Haçlı seferlerini yüzelten bu sözler, bu tarzda uzar gider.

Ortaçağ, toplum-devlet yapısı bakımından feodaliteyi ortaya koyar. Haçlı Seferleri sonrasında, Ortaçağ'ın sonlarına gelindiği bu zamanda, feodaliteden monarşiye geçilir. "Feodalitenin ilkesi, kendi başına hukuk olmaksızın tek kişilerin, prenslerin, hükümdarların dışsal gücüdür. (...) Monarşi ilkesi de üstün güçtür, ama ... bu güç, başlıca olarak bir devlet gücüdür ve kendi kendisinde tözsel, hukuksal ereğe sahiptir. Feodalite, katıksız efendilerin ve kölelerin olduğu bir poliarşidir. Buna karşın monarşide efendi ve köle yoktur... Buna göre monarşide istem teklere tabi olur ve egemenliğin bir bütünsel özü oluşur."⁶⁰ Almanya ve İtalya'da feodaliteden monarşiye geçiş, feodal bağının tamamen bertaraf edilmesiyle vuku bulur. Böylece Cermen dünyasının, aynı zamanda dünya tarihinin üçüncü ve sonuncu evresi olan yeniçağa gelinir. Bu da başlıca olarak iki aşamadan, yani Reformasyon ile Aydınlanma ve Devrim'den oluşur. Ama ilginçtir ki, Hegel'in "Tarih Felsefesi Dersleri"nde Rönesans'a hiç yer verilmez. Belli ki bunun nedeni, Rönesans'ın onun sevgili Almanya'sına hiç uğramamış olmasıdır.

Türkler hakkında benzer düşünceleri, Hegel'den önce, Alman tarih felsefesinin öncülerinden Herder'de de buluruz. Herder'e göre, "Avrupa'da üçyüz yılı aşkın bulunuşlarına rağmen, dünyanın bu bölümüne daima yabancı kalan Türkler'e öfkelenmekte o, Hegel'den geri kalmamıştır: "Ne çok sanat yapıtı bu cahillerce yıkıldı! Bir daha asla yerine gelemeyen ne çok şeyi onlar yok ettiler! Onların ülkesi, orada yaşayan tüm Avrupalılar için büyük bir hapishanedir. Bu hapishane zamanı gelince ortadan kalkacak. Çünkü bin-yıllardan sonra hâlâ Asyalı barbarlar olmak isteyen yabancıların, Türkler'in Avrupa'da ne gereği var?" Bu sözlerin kaynağı ve konuyla ilgili daha geniş bilgi için "İnsan: Burada ve Her Yerde! Evrensellik-Yerellik Sorununa Herder ve Goethe Dolayımında Bir Bakış" (Toplumbilim, sayı:8, Haziran 1988, İstanbul.) adlı yazımıza bakılabilir.

59. a.g.y., S.469-471.

60. a.g.y., S.478.

Reformasyon'un, Luther'in başı çektiği dinsel bir hareket olarak Alman kökenli olduğuna kuşku yoktur.⁶¹ Hegel'e göre, Reformasyon kilisenin bozulmasından, kokuşmasından meydana geldi. "Kilisenin bozulduğu rastlantısal değildir, yalnızca, gücün ve egemenliğin yanlış-kullanımı değildir... Kilisenin bozulduğu, kendi kendisinden çıkıp açılmıştır."⁶² Hegel diyalektiği burada da kendini gösterir. Bundan dolayı Luther öğretisi, dışsal olan her şeyi dışarda bırakan katolik öğretime başka bir şey değildir. O, Hıristiyanlığın özünü, içsel olanını benimsemiştir. Reformasyon, yani protestanlık, devlet oluşumunu da etkilemiştir. Zaten devlet temelini dine bulur. "Devletler ve yasalar, dinin gerçeklik bağınıtlarında görünümünden başka bir şey değildir. Bu, Reformasyon'un esas içeriğidir; insan özgür olmak için, kendisini kendisiyle belirlemiştir."⁶³

Aydınlanma'ya bir tepki olarak ortaya çıkan romantizmin filozofu Schelling, "akıl üstüne mırın kırın eden" bir anlayış ve "düşünce boşluğu" olarak gördüğü Aydınlanma'ya tümünden karşı çıkmıştı. Hegel'in Aydınlanma'ya karşı tutumu ise hem olumlayıcı hem olumsuzlayıcı yöndedir. Daha doğrusu o, bu tutumu bir Fransız felsefesi olarak gördüğü Aydınlanma karşısında takınır. Hegel'e göre, bu felsefenin dine, alışkanlıklara, ahlaka, kanılara, yasal düzene, devlete, yönetime, siyasal ve hukuksal yetkeye, anayasaya, sanata, kısacası, ortaya konulmuş her şeye karşı bozguncu tutumu olumsuzdur. Olumlu yön ise, başlıca olarak, insanın kendisinde kökensel olarak hak-hukuk duygularının bulunduğu yönündeki varsayımlardır.⁶⁴ Ancak Hegel, Aydınlanma'yı yalnızca bir Fransız felsefesi olarak anlamakla yetinmez. O, Aydınlanma'nın dünya tarihi bakımından önemini de dile getirir. Fakat bu değeri o, Aydınlanma'nın asıl kendini gösterdiği, arkasından devrimi getirdiği Fransa'ya değil de yine Almanya'ya, yani II. Friedrich çağına verir. Hegel söylüyor: "II. Friedrich, kendisiyle yeni dönemin gerçekliğe çıktığı, orada gerçek devlet ilgisinin kendi genelliğini ve en yüksek haklılığını elde ettiği hükümdar olarak adlandırılabilir... Onun ölümsüz eseri, doğma büyüme buralı [yerli-ç.] bir yasa kitabı, yurt hukukudur... Böylece şimdiki bilinçte temelini bulmuş olan bu belirlenimler, doğa yasaları ve doğru ve iyi olanın içeriği, akıl diye adlandırıldı. Bu yasaların geçerliliğine Aydınlanma denir. O, Fransa'dan Almanya'ya geldi ve tasarımların yeni bir dünyası burada doğdu."⁶⁵

Fransız Devrimi dünya tarihsel değere sahiptir. Bu devrim yoluyla liberalizm, Fransa'dan İtalya'ya, İspanya'ya, tüm roman dünyasına yayıldı. Ancak bu katolik ülkelerde Reformasyon vuku bulmamıştı. "Bu roman

61. Bkz. a.g.y., S.480.

62. a.g.y., S.492.

63. a.g.y., S.497.

64. Krşl. "Aydınlanma" başlıklı yazı: Arayışlar. Felsefe Konuşmaları-1 (Küyerel Yayınları, 1998) adlı kitabımız içinde.

65. -----, Werke 12, S.523.

dünya, dinsel kölelik yüzünden politik özgürlükte mihlanıp kalmıştı. Çünkü o, vicdan özgürlüğü olmaksızın hukukun ve özgürlüğün zincirlerinin çözülmesi, reformasyon olmaksızın bir devrim olabilmesi bakımından yanlış bir ilkedir. (...) Diğer uluslar ve özellikle protestan uluslar bu roman uluslarının karşısında bulunurlar. (...) Almanya, muzaffer Fransız ordularınca çiğnendi, ama Alman ulusallığı bu yükü silkip attı."⁶⁶ Fransız etkisiyle uyandırılmış olsa da hukuk yasaları Almanya'nın temel bir momentidir. Üstelik, Hegel'e göre bu yasalar, Fransa'daki ilk eksikliklerini de artık burada kendilerinde bulundurmazlar. Burada her yurttaş devlet memurluğuna yükselme hakkına sahiptir. Yönetim ancak memur dünyasında huzur içindedir. Bu dünya, bireyin kendi istencini kendi isteğiyle genele, yani bu memur devletine vermekle tam özgürlüğe ulaştığı dünyadır. Böylece ortaya çıkan bilinç, içinde özgürlük ilkesinin gerçekleştiği biçimin ana momentidir. Dünya tarihi de son ereğini bu özgürlük kavramında bulur.

2.4 "Tarihin Sonu"

Hegel'e göre, tinin kendini açıp, çeşitli basamaklardan geçerek kendini geliştirdiği ve son ereğine vardığı süreç, yani dünya tarihi, tinin kendini özgürleştirilmesi ve kendi tam bilgisine ve bilincine ulaşmasını gösterir. Bu erek, başlangıçta tinde olanak olarak vardı ve sonunda Cermen dünyasında tamamiyle gerçekleşti. "Tarihin bu son evresi" diyor Hegel, "bizim dünyamız, bizim günümüz"dür.⁶⁷ "Dünya tarihi doğudan batıya doğru ilerler; çünkü Avrupa dünya tarihinin kesin sonudur, Asya başlangıçtır. (...) Buradan [doğudan] dışsal, fiziksel güneş doğar ve batıda batar: ama onun yerine burada yüksek bir parıltı saçan öz bilincin iç güneşi doğar."⁶⁸ Ve ama bu "iç güneş"in batması diye bir şey söz konusu değildir. Zaten bu yüzden bu evre tarihin sonudur. Dünyanın bu sonu, "tüm düşünen varlıkların birlikte kutsadıkları", "güneşin muhteşem bir doğuşu"dur.⁶⁹ "Bu son erek, Tanrı'nın dünya ile istediği şeydir; ama Tanrı en yetkin olandır ve bundan dolayı kendi kendisinden, kendisinin kendine özgü istencinden başka bir şeyi isteyemez."⁷⁰ Kuşkusuz, dünya tarihi hakkındaki böyle kesin, katı bir sav, yalnızca safdil bir inançtan öteye geçemez. Ama Hegel'in bu inancı, onun başka bir düşüncesiyle de örtüşür. Hegel söylüyor: "Eğer felsefe, kendisine karanlık bir tablo çizerse, o zaman yaşamın bir biçimi yaşanmıştır ve o, bu tablo ile gençleşmez, fakat yalnızca bilinebilir; Minerva'nın baykuşu, uçuşuna ilkin akşamın alaca karanlığında başlar."⁷¹ Bu sözlerin, Hegel'in tarih felsefesi bakımın-

66. a.g.y., S.535-538.

67. Bkz. a.g.y., S.524.

68. a.g.y., S.134.

69. Bkz. a.g.y., S.529.

70. a.g.y., S.33.

71. ———, Werke 7, S.28.

dan anlamı şudur: Tarih böylece sona ermiştir. Bu, felsefenin çizdiği karanlık bir tablodur. Bu sayede, yeni bir yaşam biçimi, yeni bir çağ başlatılamaz. Şimdi yalnızca bilgi söz konusudur. Çünkü bir şey olup biter, ancak bundan sonra onun bilimi yapılabilir. Bu aynı tutumu Hegel, sanat konusunda da ortaya koyar. Ona göre sanat, eski çağlarda olduğu gibi, artık tinsel gereksinimlerin doyurulması değildir. "Bundan dolayı bizim günümüz, kendi genel durumu bakımından sanata elverişli değildir. (...) Sanat, kendi en yüksek belirlenimi yönünden bizim için geçmiş bir şeydir. (...) Bu nedenle sanatın bilimi, bizim çağımızda, sanatın kendisi için sanat olarak artık tam doyumunu verdiği çağlarda olduğundan çok daha fazla ihtiyaçtır."⁷² Böylece demek ki Hegel'in, tarihin bilimini (tarih felsefesini) ve sanatın bilimini (estetik) yapması için bu ikisinin de onun düşüncesine uygun olarak bitmiş olması gerekiyordu. Hegel'in sadık öğrencileri, onun bu tutumuna uygun olarak, Hegel'den sonra felsefenin de bittiğini söylemişlerdir.⁷³ Günümüzde de bazı çevrelerde görülen bu "bitti" söyleminin demek ki yaklaşık 150 yıllık bir geçmişi var. Hegel'e göre tarih ve sanat, 19. yüzyılın ortalarında sona ermişse, yüzyılımızdaki iki dünya savaşını, Ekim Devrimini ve Sovyetlerin çöküşünü, sanatın her dalındaki onca devrimci, öncü sanatçıyı nereye koyacağız? Hegel'cilere göre, felsefe Hegel'le birlikte son bulmuşsa, Marx'a, Nietzsche'ye, Husserl'e, Heidegger'e, Wittgenstein'a ne diyeceğiz? Günümüzün "bitti" cilerine de doğru yanıtı, elbette ancak gelecek verebilir.⁷⁴

72. ———, Werke 13, Vorlesungen über die Ästhetik, S.24-26, Suhrkamp 1970.

73. Örneğin Arnold Ruge, 1841'de Hegel felsefesinin "bütün felsefelerin en sonuncusu" olduğunu yazıyordu. (Bkz. Jürgen Habermas; Der philosophische Diskurs der Moderne, S.65, Suhrkamp 1991.)

74. Günümüzde "tarihin sonu"ndan söz eden popüler adlardan biri olan Francis Fukuyama'nın bu düşüncesi üstüne olan eleştirimiz için "Tarih Bitti" mi? başlıklı yazımıza bakılabilir: Türkiye'den Felsefe Manzaraları-2 (Küyerel Yayınları 1998) içinde.